

despre comunism

Vladimir Tismăneanu este profesor de științe politice la Universitatea Maryland. A fost președinte al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România (aprilie 2006–aprilie 2007), iar din aprilie 2007 este președintele Comisiei Prezidențiale Consultative pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. În februarie 2010 a fost numit președinte al Consiliului Științific al Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (IICCMER). În 2007 a primit din partea Universității Maryland *Distinguished International Service Award*, iar Asociația Americană de Științe Politice i-a acordat certificatul pentru merite excepționale în predarea acestei discipline. Deține titlul de doctor honoris causa al Universității de Vest din Timișoara (2002) și al Școlii Naționale de Studii Politice și Administrative din București (2003).

Volume publicate (selecție): *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel* (Free Press, 1992; ediție paperback cu un nou epilog, 1993; Editura Polirom, 1997; ediția a II-a revăzută, 2007); *Fantasmе salvării. Democrație, naționalism și mit în Europa postcomunistă* (Princeton University Press, 1998; Editura Polirom, 1999); *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc* (University of California Press, 2003; Editura Polirom, 2005; în 2004, cartea a primit Premiul Barbara Jelavich din partea American Association for the Advancement of Slavic Studies, pentru o lucrare excepțională în domeniul istoriei Europei de Răsărit și Centrale). A fost coeditor, împreună cu Dorin Dobrințu și Cristian Vasile, al *Raportului Final al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România* (Editura Humanitas, 2007). În anul academic 2008–2009 a fost bursier al Woodrow Wilson International Center for Scholars din Washington, D.C., în vederea scrierii unei lucrări despre democrație, memorie și justiție morală. La Editura Humanitas au mai apărut: *Fantoma lui Gheorghiu-Dej* (2008); *Perfectul acrobat. Leonte Răutu, măștile răului* (în colaborare cu Cristian Vasile, 2008); *Despre 1989: Naufragiul Utopiei* (2009).

vladimir
tismăneanu

despre comunism
destinul unei religii politice

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Silviu Nicolae
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corectori: Elena Dornescu, Ioana Vilcu
DTP: Florina Vasiliu, Carmen Petrescu

Tipărit la C.N.I. „Coresi“ S.A.

© HUMANITAS, 2011

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
TISMĂNEANU, VLADIMIR

Despre comunism: destinul unei religii politice /
Vladimir Tismăneanu. – București: Humanitas, 2011

Bibliogr.

ISBN 978-973-50-3089-6

329.15(498)

94(498)

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi Carte prin poștă: tel./fax 021/311 23 30

C.P.C.E. – CP 14, București

e-mail: cpp@humanitas.ro

www.libhumanitas.ro

Cuprins

<i>Argument</i>	7
Despre comunism: o religie seculară	15
Ce a fost și încă este comunismul	32
Stalinismul în Europa de Est	50
Ce a fost stalinismul național?	74
Sfârșitul leninismului și viitorul valorilor liberale	106
Agonii	139
<i>Părinți și copii: Despre predestinare, asumare și libertate</i>	139
<i>Desfigurarea istoriei secolului XX</i>	143
<i>Labirintul Războiului Civil din Spania</i>	153
<i>Ana Pauker și religia politică stalinistă</i>	167
<i>Sinucideri în înalta nomenklatură comunistă. Cazul Mirel Costea</i>	173
<i>Biografiile nomenklaturii comuniste</i>	198
<i>Un mistic al revoluției comuniste: Nicolae Ceaușescu între internaționalism și șovinism</i>	203
<i>Cum a fost posibil Ceaușescu? Povestea Marii Amăgiri Naționale</i>	212
<i>Toboșarul „Epocii de Aur“: Despre Adrian Păunescu</i>	224

<i>Bolșevismul gnostic:</i>	
<i>Antonio Gramsci și Georg Lukács</i>	231
Repere	237
<i>Despre antifascism și anticomunism ca pasiuni politice</i> . . .	237
<i>Totalitarism și antisemitism:</i>	
<i>Despre Heda Margolius Kovály (1919–2010)</i>	250
<i>Frunze verzi și câini primejdioși:</i>	
<i>Viața și timpurile lui Eugen Jebeleanu</i>	258
<i>Isaiah Berlin sau acutul simț al realității</i>	264
<i>In memoriam Robert C. Tucker:</i>	
<i>Mentor, model, prieten</i>	269
<i>Sfârșitul ideologiei.</i>	
<i>In memoriam Daniel Bell (1919–2011)</i>	274
<i>In memoriam Tony Judt:</i>	
<i>Un mare cetățean al Republicii Literelor</i>	279
Sugestii de lectură	285

Argument

Cred că aveam 15 ani când am citit, pentru prima oară, *Manifestul Partidului Comunist*. Sora mamei mele, Cristina Luca, despre care vorbesc în acest volum, tradusese cartea lui Ilya Ehrenburg *Viața lui Gracchus Babeuf* și avea în bibliotecă faimoasa ediție Auguste Cornu a scrierilor lui Marx și Engels. Tot Cristina a scris postfața romanului Galinei Serebreakova *Tineretea lui Marx*. Mai târziu aveam să aflu că Galina Serebreakova fusese prima soție a lui Grigori Sokolnikov, apoi a lui Pavel Serebreakov. Amândoi făceau parte din cercul prietenilor apropiați ai lui Lenin, erau vechi bolșevici, au fost condamnați la moarte și executați în timpul Marii Terori, în procesele-spectacol de la Moscova. Serebreakova a fost ea însăși condamnată și a petrecut peste 15 ani în Gulag. În vila familiei Serebreakov, am aflat din biografia scrisă de Arkadi Vaksberg, s-a mutat Andrei Ianuarievici Vișinski, procurorul lui Stalin, cel care ceruse împușcarea „câinilor turbați”. Galina a rămas fidelă crezului comunist și l-a atacat virulent, din câte știu, pe Soljenițîn. Aveam în biblioteca de familie o trilogie a unui romancier olandez, cred, Theun de Vries, cu titlul *O stafie umblă prin Europa...*

Veneam dintr-o familie de intelectuali revoluționari, părinții mei luptaseră în Spania în cadrul Brigăzilor Internaționale (tatăl meu ca soldat, mama a fost infirmieră), crescusem așadar cu miturile stângii comuniste ca legende ale mediului meu de formare. Le absorbisem, credeam în ele. A venit apoi Primăvara de la Praga, am fost entuziasmat, ca atâția alții, de promisiunea „socialismului cu chip uman“, de ideea că totalitarismul nu este etern, că poate exista libertate și într-un regim precum cel din România. Au urmat invazia Cehoslovaciei în august 1968, restaurarea ordinii paralizante a despotismului ideologic de tip sovietic, „normalizarea“ impusă de imperiul moscovit, represaliile împotriva celor care susținuseră proiectul lui Alexander Dubček de democratizare, noul îngheț, autoimolarea studentului Jan Palach la Praga în ianuarie 1969, utilizarea de către Nicolae Ceaușescu a pericolului (de fapt unul imaginar, o sperietoare națională) unei intervenții sovietice pentru intensificarea obscenului său cult al personalității, treptata fascizare a comunismului românesc. Nu mai aveam cum să cred în iluzia comunistă.

Lecturile din Raymond Aron și Arthur Koestler, din Hannah Arendt și Boris Souvarine, din George Orwell și Robert Conquest, din Aleksandr Soljenițin și Milovan Djilas, din Leszek Kołakowski și Aleksandr Zinoviev (cărțile acestora circulau clandestin prin București) m-au convins că sistemul era bolnav nu doar la nivelul funcționării sale într-o Românie aflată pe drumul comunismului dinastic (oficial numit „societatea socialistă multilateral dezvoltată“), ci chiar în matricea sa teoretică. Am citit-o pe Rosa Luxemburg cu a sa *Critică a revoluției ruse* scrisă în 1918 și am înțeles că nu era

vorba de „erori subiective“, că bolșevismul a fost întotdeauna liberticid, iar libertatea nu este decât o vorbă fără noimă dacă nu înseamnă „libertatea celui care gândește altfel“. Comunismul pretindea că întemeiază paradisul terestru, în fapt era vorba de o religie politică (nu știam încă acest concept), de o soteriologie seculară, de o himeră capabilă să inspire, să galvanize, măcar în prima sa fază, pasiuni incandescente. Cât privește relația bolșevismului cu marxismul, ea este evident una pe care stânga preferă să o nege ori să o minimalizeze. „Lenin a fost un marxist rus“, așa ar trebui să înceapă orice prelegere onestă despre fondatorul primului stat comunist. La fel cum Kołakowski și-a început marea trilogie cu cuvintele: „Karl Marx a fost un filozof german.“

Treptat, am ajuns să înțeleg că, spre a cita memorabila formulare a poetului polonez Aleksander Wat, comunismul era inamicul omului interior. Era de fapt o organizare a resentimentului social, o instituționalizare a urii, a invidiei și a ranchiunii istorice. Ulterior, am definit această ideologie – pentru că, înainte de a se întrupa ca regim politic concret, comunismul a fost și rămâne o doctrină apocaliptic-revoluționară – drept axiofobică (ostilă valorilor) și mnemofobică (urmărind ocultarea, chiar obliterarea, anihilarea memoriei). Aceste idei s-au transformat în convingeri mai ales ca urmare a ascultării extraordinarelor emisiuni ale Monicăi Lovinescu și ale lui Virgil Ierunca la Radio Europa Liberă. Când în lumea comunistă domneau sterpele poncifuri, cei doi mari intelectuali din exil le contrapuneau valorile morale și cunoașterea istorică adâncită, o reflexivitate stăruitoare și lipsită de inhibiții.

Cartea de față s-a născut ca efort de a oferi o abordare deopotrivă teoretică și istoric-memorialistică a experienței comuniste din veacul ideologiilor radicale și al lagărelor de concentrare. Deși am scris numeroase volume despre ideologii și revoluții, acesta este primul care strânge laolaltă texte menite luminării destinului comunismului ca mit politic, ca religie seculară, ca fantasmă oraculară cu ambiții de a explica totalitatea lumii și misterul vieții. Până în 1989, acel *annus mirabilis*, cum inspirat l-a numit Ioan Paul al II-lea, comunismul părea disfuncțional, dar etern. Cu excepția lui Andrei Amalrik, nici cei mai îndrăzneți disidenți nu-și închipuiau că sistemul se va prăbuși în câțiva ani. Sigur, era limpede că membrii castelor dominante își pierduseră avântul, suflul ideologic, că economia era ruinată, că modelul leninist capotase în competiția cu Occidentul democratic. Am încercat, în scrierile și cursurile mele, să aflu „de ce”-ul acestei crize terminale. Tocmai pentru că, asemenea lui Martin Malia, consider că era vorba de partocrații ideocratice, ori, altfel spus, de tiranii mitocratice, am pus accentul pe extincția impulsului utopic, pe ceea ce-am numit mizeria utopiei.

Revoluțiile din 1989, apoi năruirea URSS în 1991, au încheiat un ciclu din turbulenta istorie europeană și mondială de după Revoluția Franceză. Trei mituri s-au prăbușit odată cu căderea regimurilor leniniste: infailibilitatea, invincibilitatea și ireversibilitatea sistemelor comuniste. Dacă primele două sunt incontestabil eșuate, cel de-al treilea rămâne problematic. Mitul societății perfecte, cel al unui univers social total împăcat cu sine, rămâne în continuare un proiect, pentru mulți, seducător. Nu eram pregătiți pentru a trăi într-o

lume a riscului și a incertitudinilor. Într-adevăr, postcomunismul a fost până în 1989 o utopie, un nongândibil. Cum am spus, au existat voci care prevesteau finalul, dar nimeni nu avea o imagine cât de cât coerentă asupra ritmului prăbușirii. Se putea anticipa, am făcut-o eu însumi, și lucrul este notat de profesorul Timur Kuran într-o carte importantă despre ceea ce se cheamă *surprise effects* în politică, se putea intui că eroziunea ideologică va duce, pe fondul crizei economice, sociale și morale, la acest deznodământ fatal.

Apariția mișcării sindicale libere și autogovernate Solidaritatea în Polonia a fost de fapt începutul sfârșitului (nu putem ignora nici rolul papei Ioan Paul al II-lea). Dar chiar un comentator atât de avizat, de inteligent istoric precum Timothy Garton Ash vorbea, în 1985, despre o posibilă, chiar probabilă lungă perioadă de otomanizare a statelor care compuneau Blocul Sovietic. În această viziune, de-totalitarizarea (de-radicalizarea) acestor sisteme avea să fie o degenerescență de lungă durată. Nu știu dacă putem vorbi de o reversibilitate a acestor tiranii ideocratice. Nu vor putea să se repete conform vechiului *pattern*, pentru că utopia inițială – mitul egalitarist marxist al societății fără clase la care se ajunge printr-o revoluție cataclismică, deci prin „saltul din imperiul necesității în imperiul libertății” – este ea însăși defunctă. Dar, cum îmi spunea în noiembrie 2010, într-o discuție purtată la locuința sa de lângă Richmond din statul Virginia, filozoful brazilian Olavo de Carvalho, vechile mituri (Vârsta de Aur, demonizarea a tot ce ține de comerț, de bani, de profitul capitalist, de ceea ce Marx numea „forma marfă”) nu au dispărut, ba chiar dimpotrivă, ele sunt substanța

din care se alimentează ideologia stângiști ai Forumului de la São Paulo.

Mesianismul chiliastic secularizat nu este apanajul exclusiv al marxștilor revoluționari. Există și alte forțe, alte formule, care se întemeiază pe resentiment social. Este ceea ce avea în vedere Kołakowski când scria acele melancolic-îngrijorate pagini din epilogul trilogiei despre principalele curente ale marxismului. Din păcate, discipolii români ai lui Slavoj Žižek nu par să fie la curent cu admirația acestui gânditor (cu care eu am numeroase dezacorduri, dar asta e o altă chestiune) pentru opera lui Kołakowski. Nu condamn pe nimeni pentru că exultă la textele unui Alain Badiou despre „ipoteza comunistă”. Când aveam 20 de ani, și eu îl citeam înfiorat pe tânărul Lukács cu a sa *Geschichte und Klassenbewusstsein*, dar distanța dintre acesta din urmă și Badiou, Slavoj Žižek ori Antonio Negri este de ani-lumină, filozofic vorbind. Din întâlnirea Thomas Mann – Georg Lukács s-a născut personajul iezuitului bolșevic, fanaticul iluminat Leo Naphta din *Muntele vrăjit*. Nu prevăd asemenea sublimări din figuri epigonice precum Žižek ori Badiou.

Mă opresc aici cu acest „Argument”, altfel risc să scriu o nouă carte. Mulțumesc Editurii Humanitas, Lidiei Bodea și lui Gabriel Liiceanu pentru susținerea generoasă și consecventă a proiectelor mele intelectuale. Lidia m-a îndemnat în repetate rânduri să scriu o carte autobiografică. O voi face, dar cred că avem aici elementele de bază ale unei asemenea lucrări. Cordiale mulțumiri lui Bogdan Cristian Iacob pentru pasiunea și discernământul dovedite în coordonarea acestei cărți. Aș mai face o precizare finală. Am compus

acest volum în spiritul colecției „Despre”, am evitat jargonul terminologic și referințele bibliografice stufoase. Nu este un „tratată despre comunism”, ci o invitație de a gândi împreună, autorul și cititorul, despre soarta ideilor radicale, despre ceea ce Raymond Aron a numit opiul intelectualilor, deci utopia marxistă, și, mai ales, despre cauzele eșecului său istoric.

Vladimir Tismăneanu
Washington, D.C.
5 mai 2011

Despre comunism: o religie seculară¹

Comunismul a fost o formă de resentiment. A fost un fundamentalism politic modern, un angajament într-un proiect istoric absolut. Cred că volumul care surprinde, care captează cel mai bine această poftă de transcendență ce stă la baza ideologiei comuniste este *Demonii* de Dostoievski. De altfel, romanul postum, confiscat de Securitate timp de atâtea decenii, al lui Dinu Pillat a avut ca sursă de inspirație *Demonii*. *Așteptând ceasul de apoi* (Editura Humanitas, 2010) se constituie ca o variantă din Balcani, dar împotriva Balcanilor. Vestitorii lui Pillat sunt, după cum observa Cosmin Ciotloș în revista *România literară*, legionari, dar ei sunt și comuniști.

Totalitarismul comunist ca organizare socială, politică, culturală, economică este caracterizat prin trei elemente. În primul rând, prin refuzul memoriei. Aversiunea, ostilitatea față de memorie îl face mnemofob.

1. O primă versiune a acestui text a fost prezentată în cadrul conferințelor „Monica Lovinescu” de la Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (IICCMER), în luna iunie 2010. Autorul îi mulțumește lui Florin Soare pentru transcriere și o primă editare.

El acționează, prin toate instituțiile sale, pentru distrugerea memoriei. În al doilea rând, este o organizare care urmărește distrugerea valorilor, și în acest sens este axiofob. Și, nu în ultimul rând, el detestă spiritul, deci este o organizare de tip noofobic. Așadar, comunismul este mnemofobic, axiofobic și noofobic.

În acest context, memoria, așa cum ne-a învățat și Monica Lovinescu, este o formă de terapie și, în egală măsură, o formă de profilaxie. Trecutul a fost și este încă falsificat sub ochii noștri. Tot așa cum ne opunem tendințelor negaționiste și revizioniste, și pe bună dreptate o facem în legătură cu Holocaustul, este obligația noastră să ne opunem tendințelor negaționiste și revizioniste în legătură cu ce a fost comunismul. Comunismul a făcut milioane și milioane de victime, comunismul a reprezentat Răul în istorie. Răul este o categorie teologică, este o categorie morală, dar în secolul XX Răul devine o categorie politică. În secolul XX e poate pentru prima oară când Răul este instituționalizat politic și devine ideologie care inspiră experimente de inginerie socială în masă. Nu orice fel de rău, un Rău care falsifică Binele în numele fericirii universale. Această experiență istorică a fost superb rezumată de Leszek Kołakowski în formula „diavolul în istorie”. Precizez că această expresie nu este pur și simplu o metaforă, ea este definiția sintetică a realității care a marcat fundamental viața atâtor popoare. Simplu spus, este vorba despre tragediile rezultate din ambiții nemăsurate și nesăbuite de a forța cursul istoriei în numele unor idealuri abstracte menite să rezulte în comunități politice desăvârșite, totalmente noncontradictorii.